

Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Region and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Aralık/December 2024, 7(2): 315-335

İslam Öncesi Dönemde Bir Medeniyet Unsuru Olarak Çöl

(İslam Öncesi Dönemde Çöl" başlığıyla 2022 yılında tamamlanmış yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmış olan bu makale, 05-06 Ekim 2023 tarihinde Çorum'da yapılmış olan "Din ve Coğrafya Sempozyumu"nda sunulmuş, özeti yayımlanmış fakat metin yayımlanmamıştır.)

The Desert as An Element of Civilization in the Pre-Islamic

(This article, which was extracted from the master thesis completed in 2022 with the title "Desert in the Pre-Islamic Period", was presented at the "Religion and Geography Symposium" held in Çorum on 05-06 October 2023, its abstract was published but the text was not published.)

M. Hanefi PALABIYIK

Prof., Dokuz Eylül Üniversitesi İslam Tarihi
ve Sanatları Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye
hanefim@deu.edu.tr

ORCID: 0000- 0001-7173-152X

Emine Ülkü BASTEM

Atatürk Üniversitesi İslam Tarihi ve
Sanatları Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye
eminebastem@gmail.com

ORCID:0000-0001-9492-1246

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 10 Ekim / October 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 30 Kasım / November 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

DOI: <https://doi.org/10.47145/dinbil.1564537>

Atıf / Citation: Palabiyık, M. Hanefi & Bastem, Emine Ülkü. "İslam Öncesi Dönemde Bir Medeniyet Unsuru Olarak Çöl". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2024): 315-335.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.
web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | mailto: dinbil@alparslan.edu.tr

Published by Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Muş, 49250 Turkey.

Öz

Tarihin her döneminde insanlar ve toplumlar, kendilerini kuşatan çevreyle kurdukları ilişkilere bağlı olarak şekillenmişlerdir. Toplumların yaşadığı çevrenin bilinmesi oluşturdukları medeniyetin de daha iyi anlaşılmasını sağlar. Hiçbir sosyal bilim çalışması, insanı ve toplumu ele alırken onları, içinde bulunduğu ortamından bağımsız yorumlayamaz. Toplumun yapısı, kültürel öğeleri, ekonomik durumu, dili, dini, rengi gibi pek çok fenomen büyük ölçüde coğrafyadan etkilenir. Yeryüzünde bulunan bölgeler, var oldukları coğrafi konumları itibariyle birbirinden farklı iklim ve topografya özelliklerini gösterir. Çöl iklimi, genellikle yağışın az olduğu, birkaç bitki ve hayvan türü dışındaki canlıların hayatta kalmasına izin vermeyecek yüksek sıcaklıkların bulunduğu bölgelerdir. Çöl tabiatı kısıtlı doğasıyla beraber kendine has çeşitli zenginlikleri ve coğrafi fenomenleri içerisinde barındırmaktadır. Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının kesiştiği bölgede yer alan Arap yarımadası, doğusunda Basra Körfezi ve Uman Denizi, güneyinde Hint Okyanusu, batısında Kızıldeniz bulunan kurak bir bölgedir. Yaklaşık 2.590.000 km² büyüklüğündeki bir kıtayı temsil etmekte olan bu yarımadanın büyük bir kısmı çöllerle kaplıdır. İslam öncesi ve sonrası dönem tarihini ve Siyeri anlamayı sağlayan en önemli kaynaklardan biri Kur'ân'dır. Kur'ân, içerik itibariyle ilk muhatapları hakkındaki bilgilerin dünyası ve çölde yaşayan Araplar hakkındadır. Dolayısıyla çöl, Kur'ân'a ait bazı olguları ve geldiği kültürü, bünyesinde muhafaza etmektedir. Özetle Kur'ân, yapı ve içerik itibariyle, ilk muhataplarının çevresine göre şekillenen unsurlar taşımaktadır. Kur'ân vahyi, ilk muhatap kitesinin düşünce ve eylemlerini hedef aldığı için tabii olarak bu yarımadanın dil, kültür ve düşünce evrenine göre teşekkül eden bir içeriktedir. Kur'ân'da birçok kavram, tasvir ve kıssa muhataplarından dolayı çöle ilişkin özel anlamları ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Milletlerin kendilerine ait doğal koşulları, sosyal, kültürel, ekonomik gibi çeşitli etkenlerle inşa ettikleri birbirinden farklı düşünce ve ruh yapıları vardır. Nüzul dönemi Arap toplumunda ise çöl tabiatının bireylerin karakteristik, ruhi ve sosyo-kültürel hayatlarındaki etkisi oldukça açık bir şekilde kendini göstermektedir. Çöl, içerisinde yaşadığı insanları etkin bir mücadele serüvenine sokan ve yaşam biçimini derinden etkileyen baskın bir ekolojidir. Arap toplumunun ekonomik yaşantısı, toplumsal hayatın yaşam biçimleri, giyim ve kuşamları, siyasî anlayışı, zihniyeti, duygu ve düşünceleri, dinî algıları ve ilgi alanları gibi pek çok olgu, önemli ölçüde çöl ile şekillenmiştir. Din, kültür ve sosyal hayat ekseninde ele alacağımız bu konu, çöl tabiatının Arap toplumunun medeniyet inşasına olan etkisini ele almak gayesindedir. Çalışmamız, çölün, İslam medeniyetinin unsurlarına özellikle Kur'ân ve İslam toplumunun oluşum sürecindeki birçok yapıya yansımaları ve bunların anlaşılmasındaki yerine temas etmesi bakımından önemlidir. Çölün Arap toplumuna sosyo-kültürel etkisi ve bunun Kur'ân'a ve tarihe yansımalarını belirlemeyi amaç edinen bu çalışma aracılığıyla, İslamiyet'in zuhur ettiği coğrafyanın ve İslam'ın ilk muhatapları olan Arap toplumunun, yaşadığı çevre bağlamından yola çıkarak daha yakından tanınması ve anlaşılması hedeflenmektedir. Çalışmamız, Çölün İslam öncesi dönem Arap dünyasına olan tesirini araştırmayı konu edindiği için problem durumuna uygun olarak nitel araştırma yöntemlerinden arşiv taraması modeli¹ tercih edilmiştir. Tarama modelleri, geçmişte ya da halen var olan bir durumu olduğu şekliyle tespit etmeyi amaçlayan bir araştırma modelidir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Siyer, Coğrafya, Arap, Çöl, Kur'ân.

Abstract

In every period of history, people and societies have been shaped depending on their relations with the surrounding environment. Knowing the environment in which societies lived provides a better understanding of the civilization they formed. No social science study can interpret people and societies independently of their environment when examining them. Many phenomena such as the structure of society, cultural elements, economic status, language, religion, and colour are greatly affected by geography. Regions on earth exhibit different climate and topography characteristics due to their geographical locations. Desert climates are generally regions with low rainfall and high temperatures that do not allow the survival of living things other than a few plant and animal

¹ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (İstanbul: Nobel Yayınları, 2016), 109.

species. Desert nature, along with its limited nature, contains its own unique riches and geographical phenomena. The Arabian Peninsula, located at the intersection of the Asian, African, and European continents, is an arid region with the Persian Gulf and the Sea of Oman to the east, the Indian Ocean to the south, and the Red Sea to the west. This peninsula, which represents a continent of approximately 2,590,000 km², is covered with deserts for the most part. The Quran is one of the most important sources that provide an understanding of the history and biography of the pre-Islamic and post-Islamic periods. The Quran is about the world of information about its first addressees, and the Arabs living in the desert, in terms of its content. Therefore, the desert preserves some facts belonging to the Qur'an and the culture it came from. In short, the Qur'an, in terms of structure and content, carries elements that were shaped according to the environment of its first addressees. Since the Qur'anic revelation targets the thoughts and actions of its first addressees, it naturally has a content that is formed according to the language, culture, and thought universe of this peninsula. Many concepts, descriptions, and stories in the Quran are used to express special meanings related to the desert, depending on their addressees. Nations have different thought and spiritual structures that they have built with various factors such as their natural conditions, social, cultural, and economic. In the Arab society of the revelation period, the effect of desert nature on the characteristic, spiritual, and socio-cultural lives of individuals is quite evident. The desert is a dominant ecology that puts the people living in it into an active struggle adventure and deeply affects the way of life. Many phenomena such as the economic life of the Arab society, lifestyles of social life, clothing and dress, political understanding, mentality, feelings and thoughts, religious perceptions, and interests have been shaped by the desert to a significant extent. This subject, which we will discuss on the axis of religion, culture, and social life, aims to address the impact of desert nature on the civilization building of Arab society. Our study is important in terms of the reflection of the desert on the elements of Islamic civilization, especially on many structures in the formation process of the Qur'an and Islamic society, and its place in their understanding. This study, which aims to determine the socio-cultural impact of the desert on Arab society and its reflections on the Qur'an and history, it is aimed to recognize and understand the geography where Islam emerged and the Arab society, the first interlocutors of Islam, more closely based on the context of the environment in which they lived. Since our study is about investigating the effect of the desert on the Arab world in the pre-Islamic period, the archive scanning model, one of the qualitative research methods, was preferred by the problem situation. Scanning models are a research model that aims to determine a situation that existed in the past or still exists as it is.

Keywords: History of Islam, Geography, Sirah, Arab, Desert, Qur'an.

Giriş

İnsanlar ve toplumlar, yeryüzünde kendini kuşatan çevresiyle karakterize olur ve hayatına çevresiyle şekil verir. Beşer, çevresindeki tabiatla ve sosyo-kültürel düzenle ilişkiler kurarak varlığını tamamlamaya ve tanımlamaya çalışır.² Hiçbir sosyal bilim çalışması, insanı ve toplumu ele alırken onları, içinde bulunduğu ortamından bağımsız yorumlayamaz. Coğrafya bilimi, insan ve çevre ilişkisini açıklamak adına birçok kuram geliştirmiştir. Mesela çevresel determinizm, ortaya çıktığı günden beri üzerinde çok tartışılan tezlerden birisi olup insan hayatının büyük ölçüde fiziki çevre koşullarına bağlı olarak şekillendiği savunur ve insanın hayat mücadelesinde başarılı olabilmesi için doğanın kanunlarına uyum sağlaması gerektiğini iddia eder.³ Bu iddiaya kısmen katılmakla birlikte coğrafyanın, toplumu inşa ve izah eden tek ve temel sebep olması iddiasını indirgemeci bulmaktayız. Temelde doğal çevrenin insan üzerinde sınırlayıcı etkileri olmakla beraber insanın da ihtiyaçları doğrultusunda çevresinde değişikliklere yol açtığı fikri üzerinde duran Olasılıkçılık (Possibilizm) 20. yüzyılın başlarında

² Peter L. Berger-Thomas Luckman, *Gerçekliğin Sosyal İnşası Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008), 72-73; Emine Ülkü Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 2022, 20-22.

³ Cemalettin Şahin-Rauf Belge, "İbn Haldun'da Coğrafi Determinizm", *Akademik Bakış Dergisi* 57 (Eylül-Ekim 2016), 440.

determinizmin kesin sınırlayıcılığını ve insanı tamamen edilgen kılan anlayışını reddeden bir görüş olarak ortaya çıkmıştır. Tüm dünyayı etkileyen süreçlerin anlaşılmasının gerekliliğine vurgu yapmakla birlikte böylesi bir çalışmanın güçlüğüne atıf yaparak bölgelere ayırmak suretiyle araştırmaların gerçekleştirilmesinin yöntem olarak teklif edilmesi, Bölgesel Coğrafya anlayışını ortaya çıkartmıştır. Bu durum ise çeşitli coğrafi özelliklerle dünyanın ele alınması yaklaşımını doğurmuştur.

Coğrafya bilimini olay, olgu veya mekân konusunda salt bir tasviriciliğe iten ampirizm; daha çok insan-mekan ilişkisini tanımlamak amacıyla kurallar, ilkeler ve teoriler üretme yönünden coğrafya bilimine fayda saplayan pozitivism; anket, test ve ölçekler geliştirmeye ve coğrafya çalışmalarda veri elde edilmesi maksadıyla çeşitli araçlar sunan davranışçılık (behaviorizm); nesnelerin görünüş biçimlerinin önemi vurgulayan fenomenoloji; coğrafi olay, olgu ve mekanları muadilleri ile mukayeseli olarak değerlendirmek suretiyle farklılıkların kaynağını araştırma ve sürecin etkilerini tasavvur edebilmeye doğru kapı aralayan varoluşçuluk (egzistansiyalizm) gibi akımların Coğrafya biliminde etkili olduğu bilinmektedir. Bununla beraber coğrafi olay, olgu ve mekanların tasvirlerle sınırlı olup gerçekliğinin ancak düşüncede mevcut olabileceğini dolayısıyla varlığın künhüne vakıf olmadan yapılacak tüm tanımların bir gölgenin tasvirinden ileri gidemeyeceği savunan idealizm; coğrafi çalışmanın pratik alanda bir karşılığının olmadığı sürece herhangi bir hüküm icra etmeyeceğini savunarak coğrafya alanında gerçekleştirilecek bütün faaliyetlerin, sonunda somut bir fayda sağlaması şartı üzerinde yoğunlaşarak uygulamalı coğrafyanın ağırlık kazanmasını sağlayan pragmatizm gibi akımların da coğrafya bilimine önemli etkileri olmuştur.⁴

Toplumun yapısı, kültürel öğeleri, ekonomik durumu, dili, dinî, rengi gibi pek çok unsur büyük ölçüde coğrafyadan etkilenir. Mekânsal çeşitlilikler, dil, din, ekonomi, yönetim ve diğer kültürel olguların bir yerden diğerine değişme veya aynı kalma yollarının tasvir ve analizi, kültürel coğrafyanın konusudur.⁵ Dolayısıyla İslam öncesi ve sonrası dönemde çöl tabiatının Arap insanı üzerindeki etkisini ortaya koymak, bu bağlamda Kur'ân ayetlerini daha iyi anlamak suretiyle İslam tarihi süresince vuku bulan olayları daha iyi anlamlandırmak için coğrafi yaklaşımın bazı tespitleri daha isabetli yapmamızı sağlayacağı kanaatindeyiz.

1. Çöl ve Hicaz Bölgesi

Yeryüzünde bulunan bölgeler, buldukları coğrafi konumlarına bağlı olarak birbirinden farklı iklim ve topografya özelliklerini gösterirler. Çöl iklimi, genellikle yağışın az olduğu, birkaç bitki ve hayvan türü dışındaki canlıların hayatta kalmasına izin vermeyecek yüksek sıcaklıkların bulunduğu bölgelerdir. Çöl ekosistemi, kumluk ve kayalık alanlardan oluşan bir yapıdadır. Yüksek sıcaklığın olduğu taşlık ve kayalık alanlar, mekanik bir çözülmeye uğrayarak kum parçalarına dönüşmekte ve büyük kum tepelerini oluşturmaktadır. Kum tepeleri, rüzgâr ve yerçekiminin şekillendirdiği, sabit bir zemini olmayan alanlardır.⁶

Arap yarımadası, Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının kesiştiği bölgededir. Doğusunda

⁴ Atilla Karataş, *Coğrafya: Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, 2017), 208-213; Belge, "İbn Haldun'da Coğrafi Determinizm", 440.

⁵ Selma Akay Ertürk, *Kültürel Coğrafya: İnsan-Kültür-Mekân* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, 2017), 25.

⁶ Muhammed b. Abdullah b.el İdrisi, *Kadim Dünya Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021), 15; Martin Williams, *Climate Change In Deserts Past, Present and Future* (New York: Cambridge University Press, 2014), 3; Fleur Star, *Desert* (New York: Eye Wonder DK Publishing, 2007), 4-5; Ralph D. Lorenz-James R. Zimbelman, *Dune Worlds How Windblown Sand Shapes Planetary Landscapes* (Springer Heidelberg: Praxis Books, 2014), 33; Ertuğrul Görçelioğlu, "Çöl Kavramı, Çölleşme Olgusu ve Türkiye", *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 42/3-4 (1992), 2; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 24-37.

Basra Körfezi ve Uman Denizi, güneyinde Hint Okyanusu, batısında Kızıldeniz bulunmaktadır. Yaklaşık 2.590.000 km² büyüklüğündeki bir kıtayı temsil etmekte olan bu yarımada için “*Arap Yarımadası*” anlamına gelen “*Şibhü Cezîreti'l-Arab* (شبه جزيرة العرب)” ya da “*Cezîretü'l-Arab* (جزيرة العرب)” ifadesi kullanılmıştır. Üç tarafı denizlerle çevrili olmasına rağmen deniz, yarımada için içerisindeki kuraklığın önüne geçememiştir.⁸ Yarımada batısında kuzeyden güneye Tihame ve onun yaklaşık 80-100 km doğusunda Hicaz toprakları uzanmaktadır.⁹ Arabistan'ın kuzey sınırları ise Sina'dan başlayarak güneyde Yemen sınırlarına doğru gitmektedir.¹⁰ Arap Yarımadasının çöl doğası, ada genelinde çeşitli şekillerle kendini göstermektedir. Nüfûd, Semave ve Harrat, Arap Yarımadasındaki meşhur çöl alanlarıdır.¹¹

Hicaz, genellikle kurak tabiata teslim olmakla beraber bazı yüksek yerlerinde daha mutedil bir iklimin bulunduğu bir bölgedir. Hicaz bölgesinde, yıllık yağış ortalaması 160-180 mm³tür. Bu bölgede ortalama sıcaklık yaz aylarında 45 dereceyken bazı günlerde 54 dereceye kadar çıkmaktadır. Kış sıcaklıkları ise sıfır derecenin altına düşmez.¹²

Hicaz bölgesinin bulunduğu orta Arabistan, diğer bölgelere göre daha kurak bir bölgedir. Bu bölgede yağışın az olması nedeniyle çölleşme bu bölgede daha yoğun bir şekilde ortaya çıkmıştır. Sıcaklıklar sebebiyle insanların kullandığı sular tuzlanmış ve bu bölgedeki insanlar tatlı suya erişmek için mücadele vermişlerdir.¹³

Kuraklık nedeniyle *su*, bu topraklarda bir kutsallık elde etmiş ve ilahlara yakınlaşma vesilesi sayılmıştır. Mekke'de zezem kuyusuna atfedilen önemin de buradan geldiği anlaşılmaktadır. İnsanların en büyük mücadelelerinden biri su kaynaklarına erişmek olmuştur. Besûs Harbi gibi vuku bulan bazı çatışmalar, su kaynaklarından dolayı meydana gelmekteydi.¹⁴

Bu topraklarda su ihtiyacı, kuyular kazılarak sağlanır ve kuyular, yağmur sularıyla doldurulurdu. Suya erişimdeki zorlu şartlar bölge insanını adeta “*kuyu-bilim*” alanında öncü yapmıştır. Suyun buharlaşmaması ve daha sağlıklı kullanımı için çeşitli su kanalları ve havuzlar inşa edilmiştir. Emilim gösteremeyen toprak yapısı nedeniyle yağmur sonrası meydana gelen taşkınlar, insanları setler inşa etmeye sevk etmiştir.¹⁵ Çöl tabiatı içerisinde verimli arazilerin olduğu vahalar, burada yaşayan insanlar için bulunmaz mekânlar olup incilere veyahut hazinelere benzetilmiştir. Suyun diğer yerlere göre bol olduğu vahalar, Arapların uğruna uzun yollar kat ettiği ve savaştaıkları mekanlardır.¹⁶

⁷ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 19; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târihü'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dârün Nefâis, 2009), 13; K.W. Glennie, “The Desert of Southeast Arabia: A Product of Quaternary Climatic Change”, *Quaternary Deserts and Climatic Change* (Rotterdam: 1998), 279-282;

⁸ Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm* (Bağdat: 1993), 1/140; Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî, *Sıfatü cezîreti'l-Arab*, thk. Muhammed B. Ali (Sa'na: Mektebetü'l-İrşad, 1990), 82-83; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî, *Ahsenü't-tekasim fî marifeti'l-ekalim* (Beyrut: Darü'l Kütübü'l İlmiyye, 2002), 81; Muhammed Arafe, *el-Arab kable'l İslam* (Kahire: Mektebetü'l İskenderiyye, 1995), 18; Kudret Büyükcoşkun, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), “Arabistan”, 3/252-258.

⁹ Hemdânî, *Sıfatü cezîreti'l-Arab*, 83-95.

¹⁰ Apak, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 20.

¹¹ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 34; Arafe, *el-Arab kable'l İslam*, 20; Ahmet Emin, *Fecrü'l İslam*, çev. Ahmed Serdaroğlu (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976), 28.

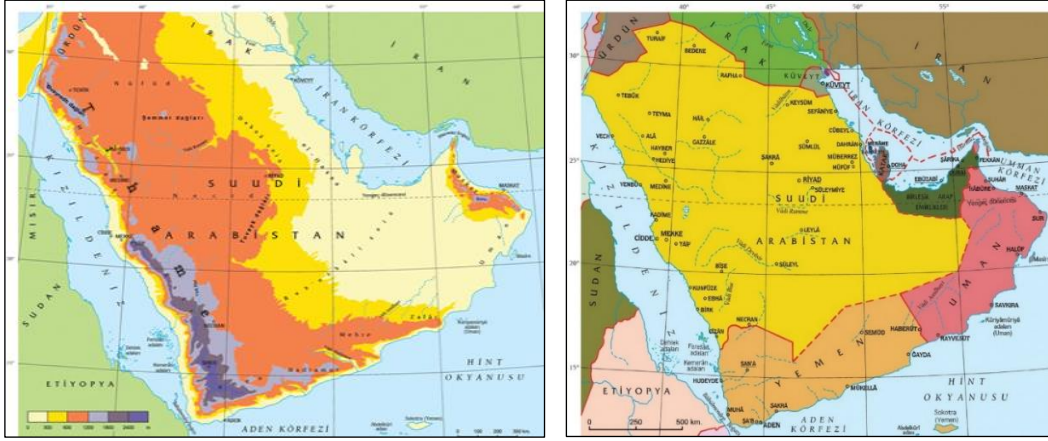
¹² Hemdânî, *Sıfatü cezîreti'l-Arab*, 90-91; Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 92.

¹³ Emrah Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur'ân* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 15.

¹⁴ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları 2013), 54-60; Dindi, *Arap Coğrafyası*, 40-42; Mehmet Azimli, *Cahiliye Döneminde Dini Hayat* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 107; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 33.

¹⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal* 1/162-163; Adem Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 29-33; Emrah Dindi, *Arap Coğrafyası*, 41-53.

¹⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal* 1/212-213; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 37-42.

Arabistan'ın Fizikî ve Siyasi Haritası ("Arabistan", DİA, III, 249, 252)

Çöl tabiatı kısıtlı doğasıyla beraber kendine has çeşitli zenginlikleri ve coğrafi unsurları içerisinde barındırmaktadır. *Hurma*, bölgede yaygın tüketilen ve birçok çeşidinin bulunduğu ürünlerdendir. Hurma ağaçları, kaya çizimlerinde sıkça kullanılmış, mülkiyetin ve zenginliğin önemli sembollerinden olmuştur. Hurma ağacı, Hecer, Hayber, Yesrib ve Necran gibi şehirlerde yetiştirilmekteydi. Hurmadan pekmez, şarap, şurup gibi ürünler elde edilmekteydi. Bölge insanı için besin kaynağı, ilaç, dinî bir motif, inşaat malzemesi, ticaret malzemesi olarak kullanılabilen hurmanın çok yönlü bir önemi bulunmaktadır. Ayrıca bölgede *üzüm*, *erâk ağacı*, *sidr ağacı*, *izhir otu*, *üşnan*, *mantar* gibi çeşitli bitkiler de bulunmaktaydı. Güzel koku ve temizlik için *hatmî*, *buhur ağacı*, *misk*, *kâfur*, *amber* ve *ûd* kullanılmaktaydı.¹⁷

Bu coğrafyanın bilinmesi gereken en önemli unsuru ve sembolü olan *develer*, ulaşım konusunda çölün aşılabilir yollarını ulaşılabilir kılmasıyla "*sefinetü's-sahrâ=çöl gemisi*" olarak anılmaktadır. Eti, sütü, derisi, yünü, gübresi ve kurak iklimin hâkim olduğu bu coğrafyada, uzak mesafelerde taşımacılığa uygun özellikleriyle develer, çöllerde yaşayan bedeviler için önemlidir. Develer, *beliyye* gibi çeşitli Arap adetlerinin ve şiirlerinin merkezinde olmuştur. Bununla beraber çölde devekuşu, kum fareleri, çekirge, aslan, leopar, sırtlan, kurt, tilki ve çeşitli yırtıcı kuşlar da bulunmaktaydı.¹⁸

Çöl tabiatının sert, sınırlı doğası ve göçebe yaşam biçimi, kalıcı mimari faaliyetlerin önüne geçmiştir. *Kamış*, *balçık kulübe*, çeşitli hayvan derisinden ve kıldan yapılmış *çadırlar*, genellikle göçebe ya da yerleşik hayata yeni yerleşen kişilerce kullanılmaktaydı.¹⁹

2. Nüzul Dönemini Anlamada Kur'ân'ın Önemi Bağlamında Kur'ân'da Çöl Olgusu

Kur'ân, nazil olduğu dönem tarihini ve Siyeri anlama yolunda elimizdeki en önemli kaynaklardan biridir. Kur'ân'ın ilk muhatapları, İslam öncesi dönem Hicaz bölgesi çöl kırsalında ve şehirlerinde yaşayan Araplardır. Dolayısıyla Kur'ân, yapı ve içerik itibarıyla, ilk muhataplarının çevresine göre şekillenen unsurlar taşımaktadır. Kur'ân vahyi, ilk muhatap

¹⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal* 1/ 203-209; Tahsin Koçyiğit, *Hurma Deri Deve* (İstanbul: Hikmetevi Yayınevi, 2016), 31-48; Dindi, *Arap Coğrafyası*, 73-74; Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, 93-96; F. Zehra Kamacı, *Hz. Peygamber Devrinde Kadınlara Sülensmesi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 25; M. Hanefi Palabıyık, *Cahiliye Döneminde Gündelik Hayat* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 17; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 42-46.

¹⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 1/ 196-197; Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), "Deve", IX/226-227; Abdülkerim Özyayın, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), "Beliyye", V/419; Mahmut Kafes, "Cahiliye Şiirinde Deve", *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9/10 (1994-1995), 93; Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, 97; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 46-51.

¹⁹ Yaşar Çelikkol, *Cahiliye Döneminde Mekke (M.400-600 Yılları Arası Mekke'nin Fizikî, Etnik, Dinî ve İdari Yapısı)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2002), 67-68; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 52-55.

kitlesinin düşünce ve eylemlerini hedef aldığı için tabii olarak bu yarımadanın dil, kültür ve düşünce evrenine göre teşekkül eden bir içeriktedir.²⁰ Özellikle çöl medeniyetinin ekseninde şekillenen bu dini geleneğin izlerini çeşitli ayetlerde görebiliriz.

Kur'ân'da birçok kavram, muhataplarından dolayı çöle ilişkin özel anlamları ifade edecek şekilde kullanılmıştır. "Hüda (الهدى)" veya "hidayet (الهداية)" kavramları çöl tabiatının bir parçası niteliğinde kullanılmıştır ve "çölde yolunu bulmak, çölde iyi bir rehber" gibi anlamlara gelmektedir. Diğer bir örnek ise, "Zürka (زُرْقًا)"²¹ kavramı olup Arapçadaki yaygın karşılığı "donuk, mavi" anlamına gelse de Kur'ân'ın indiği çölde, Araplar için "muhtaç, şaşkın ve susuzluk içinde perişan olan bir kişinin gözleri" anlamını taşımaktadır.²²

Kur'ân ayetlerinde bu çöl tabiatında yaygın olarak aranan *hurma ve üzüm*²³ gibi meyvelerden ve çölde önemli bir işlevi olan deveden²⁴ bahsedilmiştir. Çöl tabiatı içerisinde sıkça meydana gelen kasırga ve şiddetli *rüzgârlara*,²⁵ çöl insanının her daim özlemini çektiği *yağmur ve suya*²⁶ ve burada yaşayan insanların çeşitli alışkanlıklarına,²⁷ çöle özgü yaşam biçimine²⁸ vurgu yapmaktadır.

Kur'ân'da dikkat çeken unsurlardan biri de *cennet ve cehennem tasvirleridir*. Cennet tasvirinde çölde yaşayan insanın ihtiyacı olan ve hayal dünyasına hitap eden çeşitli motifler bulunmaktadır.²⁹ İçerisinde bolca akarsuyun, ağaçların, yeşillığın, bahçelerin ve serin gölgeliklerin bulunduğu bir cennet tasviri,³⁰ özellikle çölde yaşayan insanın hayal dünyasına hitap etmektedir. Cehennem tasvirinde ise *zakkum* gibi çölde tanınan ve insan bedenine zarar verdiği bilinen çeşitli motifler³¹ karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber çöl tabiatında önemli doğaüstü varlıklar ve mitolojik kahraman olan *cinler* ile alakalı ayetler de bulunmaktadır.

Kur'ân'da bahsedilen *peygamber kıssaları* da Arap Yarımadasında geçmektedir. Farklı bölgelere dağılmış olsalar da benzer tabiat koşulları ve benzer kültürel unsurları üzerinde taşımaktadır. Pek çok peygamberin çöle ilişkin çeşitli tecrübesi bulunmaktadır.³² Çöl tabiatına ilişkin örnekler Kur'ân'la sınırlı kalmamış aynı zamanda Kitab-ı Mukaddes'te de kullanılmıştır.³³

²⁰ Mustafa Öztürk, *Kur'ân'ı Kendi Tarihinde Okumak -Tefsirde Anakronizme Ret Yazılan-* (İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 4. Baskı, 2013), 19-20; Burhan Baltacı, "Nüzul Dönemi Şartlarının Kur'ân'ın Anlaşılmasındaki Yeri -Örnekler Üzerinden Bir Değerlendirme-", *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu* (2011), 110; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 59-76.

²¹ el-Taha 20/102.

²² Mustafa Öztürk, *İlahi Hitabın Tefsiri-1* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 269; İshak Özgel, *Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında Kur'ân'ın Tarihsel Yorumu (Metodolojik Bir Teklif)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2002), 244. (Bu konuya ilişkin diğer örnekler için ayrıca bkz: el-İbrahim 14/37, el-Yusuf 12/100, el-Hac 22/25, el-Ahzab, 33/20, el-Fetih 48/11-12.)

²³ el-Haşr 59/5; el-Kehf 18/32; el-Rad 13/4; el-Nahl 16/67.

²⁴ el-Gaşiye 88/17; el-Araf 7/40.

²⁵ el-Ali İmran 3/117; el-Kehf 18/45.

²⁶ el-Bakara 2/295; el-Hûd 11/52; el-Nuh 71/11.

²⁷ el-Kehf 18/32-35; el-Maide 5/96; Emrah Dindi, *Kur'ân'da İslam Öncesi Kültür-Nassın Olguyla Diyalektik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 489.

²⁸ el-Yusuf 12/100; el-Hac 22/25; el-Fetih 48/11-15; el-Tevbe 9/90, 97-99; el-Hucurat 49/2.

²⁹ Dindi, *Kur'ân'da İslam Öncesi Kültür*, 45; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 68-76.

³⁰ el-Nisa 4/57; el-Rum 30/15; el-Yasin 36/56.

³¹ el-Vâkı'a 56/52, 53; el-Gaşiye 88/6; el-Saffât 37/62-66; el-Duhân 44/45, 46.

³² el-Ahkaf 46/24; el-Şuara 26/154-156; el-Şems 91/13-14; el-Şura 26/155; el-Kamer 54/28; el-İbrahim 14/37; el-Hac 22/27; el-Yusuf 12/10; el-Maide 5/26; el-Bakara 2/60; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 76-80.

³³ Matta, 4:1-11; Markos, 1:12-13; Yeremya, 3:2; Yeşaya, 21:13.

3. Medeniyet Unsuru Olarak Çöl Dünyası

3.1. Çölde Sosyal Yapılanma: Kabilecilik ve Asabiyet

Arap yarımadasındaki toplumsal yapı, göçebe *bedevî*=*a'rabî*=عربي ve yerleşik *halk*=*arabî*=عربي olmak üzere iki kategoridedir. Bununla beraber yarı göçebe bir halde yaşayan bedeviler olduğu gibi bir zamanlar bedevi bir halde yaşarken yerleşik hayata geçmelerine rağmen bedevi karakteristiğini şehir hayatı içerisinde sürdüren insanlar da bulunmaktaydı.³⁴ Bedeviler çöl etkisini üzerlerinde daha yoğun yaşamış ve çölün şartlarına daha çok maruz kalmışlardır.

Çöl tabiatı, iki temel hayat mücadelesini barındırır. Bunlardan ilki yiyecek ve içecek ihtiyaçlarını gidermek, diğeri ise kendini ve ailesini düşmanlardan korumaktır. Bu zorlu mücadele serüveni, insanların birbirlerinin desteğine olan zorunlu ihtiyacı ortaya çıkarır. Bu durum *kabilecilik* gibi zaruri bir içtimaî hayatı ve *asabiyet* gibi dayanışma ruhunu meydana getirmiştir. Arap toplumunun sosyal düzeni, kabileler ve kabilelerin birbiriyle olan ilişkilerinden oluşmaktaydı. Çölde bireyin hayatta kalabilmesi için bir kabileye mensup olarak yaşaması zorunluydu.³⁵ Küçük ölçekli bir aile yapılanmasından ziyade küçük ailelerin bir araya geldiği bir *kabile* yapılanması mevcuttu. Büyük ailelerin varlığı nedeniyle sistematik bir devlet inşa edilememiştir. Kabilecilik, Arapların siyasi, sosyolojik ve hukuki temellerini oluşturmaktaydı. Kabilecilik anlayışı, çölün baskın olduğu Hicaz bölgesinde daha etkin bir şekilde kendini göstermekteydi.³⁶

Asabiyet ise Arapların, haklı ya da haksız fark etmeksizin kendinin ve kabile üyesinin malını, mülkünü, canını korumak uğruna bir araya geldiği bağlılıktır.³⁷ Kişi, dışarıdan saldırıya maruz kaldığı zaman yakınları, asabiyet sebebiyle onu himaye ederdi. Asabiyet bir anlamda, devletin sağladığı bazı imkânları sunmaktadır. Bu mekanizma ile insanlar belli kurallar ve güvenlik sistemi oluşturmaktaydı.³⁸

Arap toplumunun kabilecilik ve asabiyet parametreleriyle şekillenen kolektiflik anlayışı, yazılı hukukun varlığını önleyen sebeplerden birisidir. *Hukuk* anlayışı, her kabilenin kendi çıkarları ve ilkeleri doğrultusunda inşa ettiği asabiyet sistemine göre şekillenmiştir. Bu sebeple bedevinin iyi-kötü, doğru-yanlış, ahlakî olan/olmayan algısı, kendi kabilesi ekseninde şekillenmekteydi. Yazılı hukukun olmayışı, insan ilişkilerinde kabile reisine bağlılığın, örflerin ve yerel dinamiklerin, daha baskın hale gelmesine neden olmuştur. ³⁹ Kan davaları, kabileler arasındaki dayanışmanın en büyük örneklerinden biridir.⁴⁰ Çöl tabiatı içerisinde merkezi

³⁴ Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-'Arab*, thk. M. Behçet el-Eserî (Basra: Mektebetü'l Ehliyet, 2. Baskı,1964), 1/11-12; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 45; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 80-91.

³⁵ İgnaz Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları* çev. Cihad Tunç (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 85-86; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 1/91-96.

³⁶ Adem Apak, *Kabile* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 13-17; Hakan Temir, *Arap Yarımadasında Kabile Hayatı (Ortaya Çıkışından Hz. Peygamber Dönemine Kadar)* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 35-38; Adnan Demircan, *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2009), 28-31.

³⁷ Ahmet Ateş, *MEB İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: MEB Yayınları, 1942), "Asabiyet", I /663; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 96-103.

³⁸ Murat Akarsu, *Kabilelerden Devlete Medine Tecrübesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 16; Ira Marvin Lapidus, *İslâm Toplumlari Tarihi I*, çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2005), 44.

³⁹ Mustafa Tekin, "Kur'ân-ı Kerim'de Bedevilik Dinî Sosyolojik Yaklaşım", *Aurupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2009), 104.

⁴⁰ Hacı Mehmet Altuntaş, *Cahiliye Çağından Hz. Peygamber'in Vefatına Kadar Kan Davası* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi,2021), 75.

otoritenin, hukuksal ve sosyal düzeni temin edebilecek kurumların yokluğu, beraberinde *kan davalarını* meydana getirmiştir.

Kabileleriyle arasında var olan hukuki bağlılığın kaybedilmesi, kişinin başına gelebilecek en kötü felaketlerdendi. Kabilesiz bir kişi artık yardımsız, kanun dışı ve himayesizdir. Kabilesiyle ilişkisi kesilen bireyler, hayatlarını devam ettirebilmek için farklı kabilelere dâhil olmaya çalışırlardı. Herhangi bir kabilenin himayesine giremeyen kişiler ise bir grup halinde yağmacılık yaparak hayatta kalmaya çalışırlardı.⁴¹

3.2. Çölün Araplar ve Arap Toplumu Üzerindeki Sosyo-Kültürel Etkisi

Milletlerin kendilerine ait doğal koşulları, sosyal, kültürel, ekonomik gibi çeşitli etkenlerle inşa ettikleri birbirinden farklı düşünce ve ruh yapıları vardır. Nüzul dönemi Arap toplumunda ise çöl tabiatının bireylerin karakteristik, ruhi ve sosyo-kültürel hayatlarındaki etkisi oldukça barizdir.

3.2.1. Bedevi ve Hadari Karakteri

Bedeviler, tabiatla daha fazla iç içe bir etkileşim içerisinde yaşarlar. Zihnî ve ruhî dinamikleri bu etkiyle şekillenir. *Hadariler* ise belirli bir şehirleşmenin ve sosyal düzenin içerisinde çöl tabiatının doğrudan tesirinden biraz daha sıyrılabilmiş biçimde yaşamaktadırlar. Bedevi, çölde düşmanlarına, vahşi hayvanlara, açlığa, susuzluğa, çeşitli kum fırtınalarına ve kavurucu sıcaklara karşı her gün mücadele verdiği için ruhî ve aklî oluşumlarının temelinde mücadelecilik ve cesaret vardır. Yanlarında sürekli silah taşırlar ve daha ilkel uğraşlarla hayatlarını idame ettirirlerdi. Hadari ise mallarını ve canlarını savunma işini başkaları aracılığıyla sağlar; temel ihtiyaçlarından fazlasını üretebildiği için çeşitli sanat ve ince zanaatlarla uğraşabilmişlerdir.⁴²

Şehir hayatına özgü kuralların baskısı, hadarilerin dayanıklılıklarını ve güçlerini zayıflatmıştır. Bedeviler ise metanetlerini ve güçlerini etkileyecek baskılayıcı kurallara sahip olmadıkları için ilkel ve özgürlüğüne düşkün bireyler olarak yetişmişlerdir. Bedevilerde dinî ve ilmî konularda ilerleme görüldüğü zaman dayanıklılıklarının azaldığı ve kendilerini eskisi kadar koruyamadıkları gözlemlenmiştir.⁴³ Dinî ve bilginin getirdiği kalıplar ve ahlaki sınırlılıklar, bedevinin özgür ve cesaretli doğasını sarsmaktaydı.

Bedevi ile hadarinin tabiat tasavvuru, birbirinden oldukça farklıdır. Şehir insanı, tabiatı saf halinde bırakmayıp onu tahrip ederek yeniden düzenleme girişimindeyken bedevi tabiatı saf haliyle kabul eder. Tabiatın ihtiyaçları ölçüsünde yararlanmak ve onu tahrip etmemek, bedevinin çöl ile yürüttüğü saf ilişkisini göstermektedir.⁴⁴

3.2.2. Kadın

Çöl hayatının sunmuş olduğu şartlar, kadın-erkek rollerinin dağılımına etki etmiştir. Çölün zorlu doğası, beraberinde *erkek gücüne* olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Doğaya ve düşmana karşı koruma duygusu ve geçim mücadelesi, erkekleri daha işlevli ve değerli bir konuma getirmiştir.⁴⁵ Kadınlar ve kız çocukları, kabileler arasında yaşanan mücadelelerde *esir*

⁴¹ Hitti, *İslam Tarihi*, 50; Apak, *Kabile*, 20-21.

⁴² İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 30; Serkan Polat-Semra Aktaş Polat, "Bedevi Ümrandan Hazeri Ümrana Geçiş; Boş Zaman Kültürüne Bir Bakış", *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12 (2016), 575; Cafer Acar, *Cahiliyede ve Risalet Döneminde Savaş Dönemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 30; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 103-108.

⁴³ İbn Haldun, *Mukaddime*, 330-332; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 107, 108.

⁴⁴ Adnan Demircan, *Bedevi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 27-28.

⁴⁵ Tekin, "Kur'an-ı Kerim'de Bedevilik", 104.

düşmekte ve *cariye* olarak satılmaktaydı. Bu onur kırıcı davranış, kadına karşı olumsuz algıların ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁴⁶ Bu durum, çöl sosyolojisinin bir gerçekliğini oluştursa da kız çocukların öldürülmesi gibi aşırılıklar, İslam'da yasaklanan durumlardan birisidir. "(Aklınca, kız çocuğu olduğuna dair) verilen müjdenin kötülüğünden dolayı halktan gizlenir. Böyle bir alçaltıcı duruma rağmen onu, yanında mı tutsun yoksa toprağa mı gömsün!..."⁴⁷ ayeti, bu duruma örnek gösterilebilir. Çöle karşı verilen hayat mücadelesi ve açlık endişesi, bazılarını, sadece kız çocuklarını değil aynı zamanda erkek çocuklarını da öldürmeye yönlendiriyordu.⁴⁸ Bu durum Kur'ân şöyle geçer: "...Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin; biz, sizin de onların da rızkını veririz."⁴⁹

Çölde bir erkek, geçimi için ve statüsünü korumak adına kadın ise kendi çadırlarının sorumluluğunu üstlenir, çocuklarına ve hayvanlarına bakardı. Kadın, develeri sağlar, hurmanın lifinden giysiler örer, savaşa giden savaşçılara su taşır ve yaralanan savaşçılara yardımcı olurdu. Kadının en önemli görevlerinden biri de çocuk doğurarak kabilenin büyümesini sağlamaktı.⁵⁰

3.2.3. Yeme-İçme

Çorak çöl arazisinde tarım yapılamaması, burada yaşayan insanları, temel besin ihtiyaçlarını sütle karşılamaya yönlendirmiştir. *Süt*, buğday ve tahılın yerine geçen bir besindi. Tahıldan uzak bir beslenmeden dolayı insanların cilt renkleri daha saf, bedenleri daha atletik ve zihinleri daha berraktır. Anatomik açıdan kilolu olmayan çöl insanı, sinir, kas ve kemikten meydana gelen bir bireydir ve bu durum onu, çölün zor şartlarında aktif halde tutmaktadır.⁵¹

Bedevilerin temel tüketim maddeleri *hurma ile süttür*. Hurma; pekmez, şarap, şurup gibi çeşitli ürünlerin elde edildiği aynı zamanda hayrın ve bereketin sembolü olan bir üründür. Araplar, süttü yağ veya peynir yapar, sonra bunu su ile karıştırarak tüketirlerdi. *Et* tüketimi ise daha sınırlı olup şenlik gibi özel günlere mahsustu. *Av hayvanları* da bedeviler için önemli bir besin kaynağı olup dağ keçisi, yaban sığırı, ceylan, yaban eşeği, tavşan, keklik, deve kuşu, büyük kertenkeleler gibi çeşitli hayvanlar avlanmaktaydı. Zaman zaman çöle gelen çekirge sürülerinden de istifade eden bedeviler, çekirgeleri ateşte pişirerek veyahut hurma ile karıştırıp ezme haline getirerek tüketirlerdi.⁵²

Çöl doğasının sunmuş olduğu sınırlı hayat, az yemenin daha faziletli olduğuna ilişkin bir kültürün doğmasına neden olmuştur. Araplar için az yemek, sağlıklı ve melekî bir hayatı temsil ediyordu. Onlara göre çok yemek zekâyı geriletirdi ve toplumda ayıplanırdı. Bedenen zayıf olan kişiler övülür kilolu olan kişiler ise yerilirdi.⁵³

⁴⁶ Durdane Yılmaz, *Cahiliyeden İslam'a Kur'ân'ın Gerçekleştirdiği Toplumsal Zihniyet Değişimi* (Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 63.

⁴⁷ el-Nahl 16/59.

⁴⁸ Necdet Çağıl, "İslam Öncesi Mekke Toplumunda Kadın", *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumunda Sempozyumu* (2011), 205; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 113-116.

⁴⁹ el-Enam 6/151.

⁵⁰ Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), 120-121; Nur Gökhan, *Cahiliye Toplumunda Kureyş Kadını* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 12.

⁵¹ İbn Haldun, *Mukaddime* 269, 270; Hitti, *İslam Tarihi*, 4; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 128.

⁵² Cevâd Ali, 1/206, 207; Mustafa Fayda, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992, "Bedevî", 5/311-317; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 127-130.

⁵³ Palabiyik, *Gündelik Hayat*, 20-24.

3.2.4. Giyim-Kuşam ve Süslenme

Bedevinin giyim kuşam bağlamında da sınırlı olduğu bu tabiat şartlarında kadın erkek *kıyafetleri*, çoğu zaman birbirine benzemiştir. Kadınlar genellikle kırmızı; erkekler ise diğer renkleri kullanmıştır. Kıyafet sayısının da oldukça sınırlı olduğu bu çöl tabiatında kıyafetler, hurma lifiyle beraber deve gibi hayvanların yününden yapıldı. Çölde güneşin yakıcı sıcağından korunmak için kıyafetlerin, kat kat kalın ve uzun olması tercih edilmekteydi.⁵⁴

Kadınlar ve erkekler, genellikle *saçlarını örgü* şeklinde örer ve örgüleri açmadan saç diplerini birkaç avuç su ve bulabildikleri çeşitli bitkilerle ovalayarak yıkarlardı. Bu, çöl şartları içerisinde suyun kısıtlı olmasından kaynaklıdır. Kadınlar, hurma ve sütü, cilt bakımında kullanmışlardır. Diş temizliği ise çölde yetişen *erak ağacının* yaş dallarından elde edilen *misvakla* yapıldı. Çöl tabiatı, bitki ekosisteminin kısıtlı olduğu bir tabiat olduğu için kadınlar ve erkekler, bakım malzemelerini Yemen, Şam ve Hindistan gibi ülkelerden gelen ürünlerden tedarik ederdi.⁵⁵

3.2.5. Ticaret Hayatı

Çölün sınırlı tarım şartları bölge insanını hayvancılığa ve ticarete yönlendirmiştir. *Ticaret*, Mekke gibi merkez bölgelerde yaygındı. Hac ibadeti ve bu çerçevede şekillenen ticari faaliyetler, Mekke için vazgeçilmez geçim kaynaklarındandır. Hicaz bölgesi ve Arap yarımadası, sadece Asya, Avrupa ve Afrika bölgelerinin ortak kesişme alanı olmakla kalmamış kutsal olarak da itibar gören bir bölge olmuştur. Büyük kitlelerin *hac* için buraya gelmesi, bu bölgede ticaretin yaygınlaşmasını sağlamıştır ve burada ticareti canlandıran çeşitli panayırlar düzenlenmiştir. Çölde yürütülen hayvancılık faaliyetleri deri ve kumaş ticaretini olumlu etkilemiştir. Deriden çadır, kova, eyer, yağ ve su tulumları, kemer, sandalet ve ayakkabı gibi çeşitli ürünler yapıp satılmaktaydı.⁵⁶

Çölün güven vermeyen şartları nedeniyle buradan geçen *ticaret kervanları*, çeşitli kabilelerin korumasına ihtiyaç duymuşlardır. Kafiler, kabile reisleriyle anlaşmalar yapar ve onlara belirli bir ücret veya değerli hediyeler vererek koruma talep ederlerdi. Bu durum çölde ayrı bir gelir alanının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Yolları iyi bilen ve iyi savaşabilen kişiler, bu kervan yolculuklarında kabilelere *rehberlik* ederek ticaretlerin güvenli bir şekilde yapılmasını sağlamışlardır.⁵⁷ Ticari faaliyetlerin daha güvenli bir şekilde gerçekleşmesi için *eşhuru'l-hurum=haram aylar* uygulaması ortaya çıkmıştır. Genellikle bu ayların kutsal olduğuna inanılır ve bu süre boyunca ticari faaliyetleri etkileyebilecek kabileler arası çatışmaya, soyguna ve yağmacılığa girişmezlerdi.⁵⁸

Arap Yarımadası, Akdeniz ve Hint Okyanusu gibi iki önemli denize kıyılı olup iki ayrı kıta arasında önemli bir bağ oluşturmaktadır. Arap yarımadasının çölleriindeki ulaşım genellikle deve kervanlarıyla yapılmakta olup uzun ve zorlu şartlara sahip çöl yollarını, develer kolaylıkla aşabiliyordu. Bu kervanlar vasıtasıyla doğudan gelen baharat ve çeşitli geleneksel

⁵⁴ Demircan, *Bedevi*, 96-97; Robert Montagne, *Çöl Medeniyeti*, çev. Avni Yakaloğlu (İstanbul: MEB Basımevi, 1950), 25; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 129-131.

⁵⁵ Kamacı, *Kadınların Süslenmesi*, 56-89; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 131, 132.

⁵⁶ Âlûsî, 1/264, 265; İbn İshak Muhammed, Hz. *Peygamberin Hayatı ve Gazveleri* (İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2013), 21; Robert G. Hoyland, *Arabia and Arabs (From The Bronze Age To The Coming of İslam)* (London: Roudledge, 2001), 85; Meir Jacob Kister, *İlk Dönem İslam Tarihi Üzerine Makaleler*, der. Ali Aksu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2018), 26-27; M. Fatih Duman, *Kureyş Kabilesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2015), 230; Koçyiğit, *Hurma Deri Deve*, 142-180; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 132-134.

⁵⁷ Apak, *Ekonomik Hayat*, 94-97; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 135, 136.

⁵⁸ Hüseyin Algül, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), "Haram Aylar", XVI/105-106; Duman, *Kureyş Kabilesi*, 239-240.

ürünler, diğer coğrafyalara kadar ulaştırılmaktaydı. Bu durum, ticaret yapanlar için daha kârlı olmaktadır, çünkü ürünlerini, çöl üzerinden geçiremezlerse Ümit Burnunu dolaşarak geçirmek zorunda kalacaklardı.⁵⁹

3.2.6. Dinî Hayat

Çölde yaşayan Araplar, İslam öncesi dönemde kendilerini kuşatan bir tabiatın canlılığına inanmakta ve tabiatın mahiyetinin insanınkinden üstün olduğunu kabul etmekteydiler. *Tabiat*, ya özel yollarla kendi hizmetlerine alınabilecek ya da tehlikeli ve şeytani bir kuvvetin temsilcisi olacaktı.⁶⁰ Güçlü ve gizemli doğasıyla çöl, burada yaşayan bireylerde madden ve manen baskın bir etkiye sahiptir. Araplar, çölün gizemli havasına karşı büyük bilinmezliklerle yüz yüze gelmiş ve bunu kendi bilgileri dâhilinde yorumlamışlardır. Çölün mistikliği ve sessizliği, Arapların ruhunda ve duygularında ayrı bir tesir uyandırmıştır.⁶¹ Çöl, bu özelliği ve baskısıyla, nüzul dönemi insanının tabiatüstü yorumlarının ana kahramanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çölde kendini koruma duygusu, bedevide sığınabileceği kutsal güç ihtiyacını ve nesneye kutsallık atfetme potansiyelini ortaya çıkarmıştır. *Arap paganizminin* ve *atalar inancının* doğuşunda çölün bu etkisi bulunmaktadır.⁶² *Putperestlik* inancı ise doğanın inançtaki farklı bir tezahürü olan paganizm olgusuyla alakalıdır. Putperestliği inşa eden totemizm, animizm ve fetişizm gibi ilkel basamaklarda çölün tesiri bulunmaktadır.⁶³ Güçlü tabiat karşısında insanların kendilerini aciz hissetmeleri nedeniyle bazı vahşi hayvanlar, kabile totemine dönüşmüş ve bu *totem* aracılığıyla kendilerini korumaya çalışmışlardır.⁶⁴ *Taş veya kum* gibi objelere tapınma biçimi olan *fetişizm* ise taşların ruhlara yurtluk yaptığına olan inanç biçimidir. Her evin kendine ait bir fetiş bulunmaktaydı. Kişiler, önemli ve tehlikeli yolculuklara çıkmadan önce veya bu yolculuktan döndükten sonra fetişine dokunmaktaydı. Fetişizm inancı ise zamanla putperestlik inancına dönüşmüştür.⁶⁵ Çöl tabiatının sunduğu kısıtlılık, tapınma objelerine de etki etmişti. Taşlara ve taş bulamadıkları zaman şekillendirilmiş kum yığınlarında tapınırlardı.⁶⁶

Putperestliğin, Amr b. Luhay'ın Suriye'de "Balka" isimli yerden getirdiği putu Kâbe'ye yerleştirmesi ile başladığı kabul edilmektedir. Rivayetlere göre Amr b. Luhay ağır bir hastalığa yakalandığı için Balka bölgesine gitmiş ve oradaki bölge halkının putlara taptığını görüp ne yaptıklarını sorunca "Biz bunların aracılığı ile yağmuru yağdırmak ve düşmandan korunmak için yardım isteriz." cevabını almış ve buradan "Hubel" isimli putu alarak Mekke'ye getirmiştir.⁶⁷ Bölge halkının anlatmış olduğu put tasavvuru oldukça dikkat çekicidir: Putlar,

⁵⁹ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Eren Yayınları, 1989), 104; Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz Çöl Gemi ve Tacir* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 86-118; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 138, 139.

⁶⁰ Carl Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi* çev. Neşet Çağatay (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı, 1964), 1/7-8.

⁶¹ Metin Doğan, "Toplumbilimsel Açıdan Cahiliye Paganizmin Karakteristik Özellikleri", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2021), 1097-1098.

⁶² Muhammad Husayn Haykal, *The Life of Muhammad*, Translated, Isma'il Razi A. al-Faruqi (American Trust Publications, 1976), 18.

⁶³ M. Hanefi Palabıyık, "İslam Öncesi Arap Düşüncesinde Din ve Din Adamı Algısı", *Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı*, Mahfuz Söylemez (ed.) (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, 2015), 105.

⁶⁴ Corci Zeydan, *Kadim Arapların Nesepleri*, çev. Hakan Temir (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020), 16-71; Halil İbrahim Dokgöz, "Cahiliye Araplarında Totemizm", *Cahiliye Dönemi*, F. Betül Köse (ed.) (Kahramanmaraş: Samer Yayınlar 2020), 488-490; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 142-148.

⁶⁵ Palabıyık, "İslam Öncesi Arap Düşüncesinde Din ve Din Adamı Algısı", 106-107.

⁶⁶ Serap Kaya, *Hiz. Muhammed Döneminde Putperestlik* (Elazığ: Frat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 57.

⁶⁷ İbn Al-Kalbi, *Putlar Kitabı (Kitab al-Asnam)*, çev. Beyza Düşüngen (Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 26-28; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 147, 148.

tabiatın kuraklık ve düşman gibi kriz konularına başvurulana önemli bir merciidir. Çölde yaşayanlar için kuraklık ve düşman saldırısından korunabilmek oldukça büyük bir lütuftur.

Animizm/ruhçuluk, bu dönemde Arapların pek çok olayı dayandırdıkları, saygı gösterdikleri ve itaat ettikleri bir inanç biçimidir. Ruhların, onlara istediklerini verdiklerine ve hayatlarında meydana gelen değişikliklerin sebebi olduklarına inanmaktaydılar. Çölde *mahalli bir ilahı* temsil eden ruhlar, insanların sığındığı varlıklardı. Bu ruh inancı neticesinde Arap toplumunda *kâhinlik* (الكهانة) ortaya çıkmıştır. *Kâhinler*, bu tür varlıklarla iletişimi sağlar ve bunun için çeşitli ayinler düzenlerlerdi. Aynı zamanda ilham ve bazı işaretler yoluyla gizli bilgileri bilir ve gaipen haber verebilirlerdi.⁶⁸

Çöl şartlarında yol bulmak, bir yerden başka bir yere gitmek her zaman zorlu ve riskliydi. Yol bulma konusunda *yıldızların* konumu kullanılmaktaydı. Bir kabile diğer bir kabile ile savaşağı veyahut kişi, uzun bir yolculuğa çıkacağı zaman kâhinlere *fal okları* çektirirdi. Bu sayede gidecekleri yolun ya da başlatılacak savaşın onlara uğurlu gelip gelmeyeceğini öğrenirlerdi. Bu fal oklarından çıkan sonuçlar, Tanrı'nın onlara bir işareti olarak kabul edilirdi.⁶⁹ Kısacası kâhinler, çöl tabiatı içerisinde bilinmez bir yaşamla mücadele eden insanların başvurduğu önemli bilgi kaynaklarından birini temsil etmekteydi.⁷⁰

Arrafların da çölü dolduran ruhlar aracılığıyla çeşitli haberler aldıklarına inanılırdı. Arraflar, kaybolan çeşitli eşyanın ve devenin yerini bulabilmekte, hırsızları, katilleri tespit edebilmekteydiler. Hasta olan insanlara çeşitli efsunlar yaparlar; rüya tabiri de yaparak gelecek hakkında insanları yönlendirirlerdi.⁷¹

İslam öncesi dönem Araplarında pasif bir Tanrı algısı bulunmaktaydı. Buna göre Tanrı kendilerini yaratmakta fakat yaşamlarına müdahale etmemekteydi. Hayatları ve kaderleri büyük ölçüde kendilerinin ve tabiatın elindeydi. Hayat, tıpkı tabiat gibi büyüme ve çürüme kanunlarıyla ilerlemekteydi.⁷² Pasif Tanrı algısında, Arapların yaşadığı tabiatın güçlü bir etkisi bulunmaktadır. Çölde yaşayan birey mücadele ederek yaşamaktaydı ve mücadeleyi kestiği anda tabiatın yok ediciliğiyle karşı karşıya kalırdı. Kendi kaderini çölde verdiği mücadele ile inşa etmekteydi.

Çöl tabiatı ile şekillenen farklı bir anlayış ise *ahiret inancı*ydı. İslam öncesi dönem insanı, başlangıcına ve sonrasındaki hayata ilişkin düşünce biçiminden ziyade an ve son odaklı bir düşünce sistemi içerisindeydi. Varlık anlayışları soyut ve derin bir anlamsallıktan ziyade somut bir ilkelliğe yönelikti.⁷³ Varoluşa ilişkin düşünce biçimi geliştirecek veya bunu anlamlandırabilecek koşulları yoktu. Çöl tabiatına karşı verdikleri ölüm-kalım mücadeleleri, varlık-zaman algılarının son odaklı olmasına yol açmıştı. Ölüm sonrası hayat, soyut bir dünyayı temsil ettiği için ahiret hayatlarına odaklı inanç sistemleri oldukça zayıftı.

Araplar, *ölen* kişinin mezarının başına kıyafet ve yiyecek gibi bir takım şeyler koymaktaydı. Bu davranış, öteki bir âlem olabileceği gibi ölen kişinin yeniden dünyaya geri

⁶⁸ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: İletişim Yayınları, 10. Baskı, 2013), 32; Palabıyık, "İslam Öncesi Arap Düşüncesinde Din ve Din Adamı Algısı", 106-139; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 149-152.

⁶⁹ Feyza Betül Köse, *Kahin* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 64-70.

⁷⁰ Ayten Yıldız, *İslam Öncesi Arap Toplumunda Kehanet* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 7.

⁷¹ M. Hanefi Palabıyık, *Siyer'in 200'ü* (Ankara: Otto Yayınevi 2017), 168; Azimli, *Cahiliye Döneminde Dini Hayat*, 126; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 152.

⁷² Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975), 9-10; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 153-156.

⁷³ William Montgomery Watt, *Hız. Muhammet Mekke'de*, çev. M. Rami Ayas-Azmi Yüksel (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986) 131-132; Doğan, "Toplumbilimsel Açından"1094; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 156-158.

döneceğine ilişkin inançtan kaynaklanabilirdi.⁷⁴ Somut ve pratik zihin dünyaları sebebiyle ölümden sonraki hayatı şekillendirme biçimlerinin, somut bir dünya anlayışı üzerine kurulmuş olduğunu söyleyebiliriz.

3.2.7. Mitler/İnançlar ve Diğer Bazı İnanç Unsurları

Arap mitolojisindeki genel folklorik kurgu çöl tabiatı ekseninde şekillenmiştir.⁷⁵ İslam öncesi dönemde *mitolojisi*, yapı itibarıyla *vahşi hayvanlar ve doğaüstü karakter* anlatılarıyla doludur. Çöl tabiatının çevre şartları göz önüne alındığı zaman bu tarz mitoloji kurgusu oldukça tabii bir durumdur.⁷⁶

Ruh ve cin inancının önemli bir etkisinin bulunduğu İslam öncesi toplumunda bu varlıkların gizli bir âlemde yaşadığına inanılırdı.⁷⁷ Arap mitolojisinin en önemli unsuru olarak karşımıza çıkan cinlerden korkular ve ellerindeki çeşitli güçlerle onları alt etmeye çalışırlardı.⁷⁸ Cinlerin, mezarlıklar, terk edilmiş mekânlar, karanlık ve insan hayatından uzak olan yerlerde yaşadığına inanılırdı. Cinler, çölün çeşitli uzak ve ulaşılmayan bölgeleriyle beraber mağaralar, oyuklar, gökyüzü, dağlar, vadiler ve denizler gibi tabiatın çeşitli bölgelerinde yaşamaktaydılar. Cinlerin varlığı tabiat içerisinde insanlardan daha fazla yer kaplamaktaydı.⁷⁹ İslam öncesi dönem insanının cinlere olan hisleri ve hayatlarında konumlandıkları yer, onları büyük bir kabullenişe götürmüştür. Dolayısıyla cinler, çöl tabiatında büyük bir güce sahip olmuş ve insan hayatında etkin bir rol oynamıştır. Arapların inandıkları cin veyahut çeşitli çöl yaratıkları, çöl hayatının sunmuş olduğu psikolojik şartlarla yakından alakalıdır. Çölün ıssız tabiatının insanlarda hissettirdiği yalnızlık, korku ve kaygı gibi duygular, zihinlerinde bu varlıkların farklı yansımalarını ortaya çıkarmıştır.⁸⁰ İnsanın ulaşabildiği alanlar, tanrılara; bilinmeyen ve insanın ulaşamadığı vahşi, ıssız bölgeler ise cinlere ayrılmıştı. Cinler, çöl tabiatı içerisinde insanların hükmü altına girmemiş ve düşman kalmış alt ilahları temsil ediyordu.⁸¹

Araplar, doğanın gizemlerini veyahut kutsal olanı anlama ve yorumlama hususunda kutsal kitaplardan ve felsefî bilgilerden ziyade anonim ve sözlü anlatım geleneğine dayalı bir mitoloji anlayışına yönelmişlerdir.⁸² Sözlü geleneğin en önemli kahramanları ise *şairler*dir. İslam öncesi dönemde cinlerin, kendini konuşturabileceği bir insan seçip onu konuşturabildiğine inanılmaktaydı. Cin, seçmiş olduğu kişinin üzerine atılır, göğsüne çıkararak kendi sözcüsü yapardı. Bu olay Arap toplumunda şiir seremonisinin başlangıcını temsil etmekteydi. Cinlerle bu şekilde irtibatı olan kişiye, *şair* denilirdi. Her şairin kendisine ilham veren bir cini bulunmaktaydı.⁸³ Şairler, çölün gizemli dünyasıyla bağ kurdukları için, önemli bir mevkideydi. Cinler ise bilinmeyen dünyadan şairlere bilgi ulaştırmaktaydılar.

⁷⁴ Mehmet Bölükbaşı, "Cahiliye Devri Araplarında Din Anlayışı", *Nüsha* 49 (2019), 101.

⁷⁵ İzzet Marangozoğlu, "İslam Öncesi Arap Edebiyatında Mitolojik Anlatı", *Uluslararası Mitoloji Sempozyumu* (Ardahan, 2019), 514.

⁷⁶ İbrahim Usta, *İslam Öncesi Arap Mitolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 172; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 159-161.

⁷⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/705; Hüseyin Çelik, "İslam Öncesi Mekke'de Ruh ve Cin İnançları", *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu* (2011), 315-316.

⁷⁸ Mehmet Azimli, *Cahiliyeyi Farklı Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 7. Baskı, 2020), 171-172.

⁷⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/718-725; Usta, *Arap Mitolojisi*, 161-164; Montagne, *Çöl Medeniyeti*, 58; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 162-166.

⁸⁰ Şevki Dayf, *Tarihu'l-edebiyyi'l-'Arabiyyi, el-'asru'l-cahiliyye'* (Kahire: Daru'l- Me'arif, 10. Baskı, t.y.), 78.

⁸¹ Saadettin Merdin, *Geleneksel İslam İnançında Mitolojik Unsurların Kritiği: Cinlerle İlgili İnanışlar Bağlamında İnceleme* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 80-81.

⁸² Selman Yeşil, "Türk ve Arap Mitolojisinin Ortak ve Özgün Figürleri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/ 24 (Haziran 2020), 375.

⁸³ Necati Kanter, "Vahiy Risalet ve Şiir", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1999), 234; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 166-168.

3.2.8. Dil ve Edebiyat

Toplumda bir dilin oluşumunda çeşitli faktörler bulunmaktadır. O toplumun geçmiş dönemde yaşadığı olay ve olgular, çevresel faktörler ve çeşitli deneyimleri o toplumun zihninde bir düşünce ve kavram evreni oluşturmakta etkili olmaktadır. Başka bir anlamda dil, toplumların kendine ait dünyasının bilgisini içerisinde barındırmaktadır. Her dilin kendine ait bir evreni bulunmaktadır. Dolayısıyla çölün Arap dilinde önemli bir etken olduğunu söyleyebiliriz. İslam öncesi dönem insanının dil evrenini çöl ortamı, içerisindeki tecrübeleri ve çölde deneyimlediği olgular şekillendirmektedir. Bu bireyin dil literatüründe kuma, sıcağa vb. olgulara karşı daha fazla kavram bulunmaktadır.⁸⁴

Çölün sunmuş olduğu dağınık yaşam biçimi nedeniyle Arapların dili tek bir dil ekseninde toplanmamıştır. İslam öncesi dönem Arap toplumu içerisinde çeşitli lehçeler bulunmaktaydı ve burada yaşayan bazı kavimler, kendi lehçelerini muhafaza etmekteydiler. Birçok toplulukta olduğu gibi uzak köy ve kırsal kesimlere ait alt lehçeler bulunmaktaydı. Her kabile kendine ait lehçeyi kullanmaktaydı.⁸⁵ Bununla beraber Arapça kendi içinde "Güney Arapçası" ve "Kuzey Arapçası" olmak üzere iki gruba ayrılır. Özellikle Kuzey Arapçası İslamiyet'in yayılışından itibaren temel Arapça olma niteliği olup Arap edebiyatının ve şiirinin ürünler çıkardığı bir dildir. Kuzey Arapları, ıssız bir çölün içerisinde göçebe ve çadırda yaşayan, dış etkenlerden etkilenmekten uzak, en katıksız ve saf kalabilen kabilelerden meydana gelmekteydi. Dolayısıyla Çöl yaşamının tekdüzeliğinin bu dile yansıdığını söyleyebiliriz. Kuzey Arapçasından günümüze çeşitli yazılar gelmiştir.⁸⁶

İslam öncesi dönemde Mekke gibi şehir topraklarının yabancı medeniyetlerle sürekli irtibat halinde olması, bu bölgede dilsel saflığı bozmuştur. Çöller ise bu yabancı etkileşimden uzak olduğu için kültürel ve dilsel saflığın korunmasında oldukça etkilidir. Dolayısıyla Kureyşliler saf dil öğrenimi için çöldeki Araplara başvurmaktaydılar. Daha sonraki dönemlerde de İslam âlimleri, Arap dilini orijinal saflığıyla öğrenmek için çöllere yolculuklar yapmışlardır.⁸⁷

Son olarak çöl tabiatı içerisinde göçebe bir şekilde yaşayan, kendilerinin ve hayvanlarının yaşamı için vahalar arayarak geçiren Arap insanı, sürekli mücadele halinde olduğu için diğer topluluklar gibi yazılı bir kültür geliştirememiştir. Yazılı bir kültürün olmayışı Arap toplumunda sözlü bir kültür gelişmesine katkı sağlamıştır. Araplar için şiir, sözlü kültürün en öne çıkan önemli bir unsurudur. Okuma ve yazma faaliyetlerinin sınırlı ve göçebe yaşamın temel olduğu coğrafya Araplarda ezber kültürünün gelişmesinin nedenidir.⁸⁸

3.2.9. Örfler-Adetler-Alışkanlıklar

Kabilelerin, çöl hayatına yakınlık ve uzaklık durumuna, kabilelerin hayat koşulları ve birbiriyle olan ilişkilerine göre *örf*, *adet* ve *gelenek*lerinde değişiklikler meydana gelirdi. Her

⁸⁴ Muhammed Âbid El Câbiri, *Arap Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 105-108; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 168, 169.

⁸⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I/185; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 169

⁸⁶ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel- Rahmi Er (Ankara: İmaj Yayınları, 1993), 12, 13; H.A.R. Gibb, *Arap Edebiyatı*, çev. Onur Özatağ (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2022), 19, 20; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 169, 170.

⁸⁷ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2012), 679; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 1/168-179.

⁸⁸ Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb* I/28, 29; Mustafa Öztürk-Hadiye Ünsal, *Kur'an Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 20; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 170.

kabilenin kendine ait gelenekleri bulunurdu. Hangi kabile daha güçlüyse o kabilenin hukuku, örf ve adetleri çöle hâkim olurdu.⁸⁹

Çölün etki ettiği gelenek ve görenekler, özellikle evlilikte kendini göstermiştir. Kabilevî hayat tarzı dolayısıyla kabile içi evlilikler yaygındı.⁹⁰ Bunun nedeni kabilenin bütünlüğünü korumaktı. Birçok toplumda olduğu gibi İslam öncesi dönemde çok kadınla evlilik modeli bulunsada yaygın olan evlilik biçimi *tek eşlilik*ti. *Çok eşlilik* modeli, fertlerin siyasî, iktisadi ve beşerî durumuyla yakından ilişkiliydi. Çok eşlilik modeli yaşça büyük ve zengin erkeklerde yaygındı. Çok eşliliğin nedenlerinden biri, kabile ilişkilerinin geliştirilmesi ve kabileler arasındaki sorunların giderilmesi idi. Soylu bir kadınla evlenerek kabilenin saygınlığı ve otoritesi arttırılmaktaydı.⁹¹

Kabile savaşlarıyla eşini kaybeden çok kadın vardı ve bu kadınların sosyo-ekonomik güvenceleri çok eşli evliliklerle sağlanıyordu. Sosyal ve hukuksal organizasyonların yokluğu, kadınları bu tarz evliliklere yönlendirmekteydi ve bu durum normal karşılanırdı.⁹² Çok eşliliğin nedenlerinden biri de daha fazla erkek çocuğa sahip olma arzusu idi.⁹³ Çöl tabiatının zorlu şartlarında erkeklere duyulan ihtiyaç daha fazlaydı. Erkek nüfusu beraberinde kabilenin gücünü ve savaşma olanağını temsil ediyordu.

Çölün şekillendirdiği yaygın geleneklerden birisi de *sütannelik*ti. Sütannelik, biyolojik ihtiyaçlarla beraber ekonomik ve kültürel ihtiyaçları da kapsamaktadır.⁹⁴ Şehirlerde yaşayanlar, yeni doğmuş çocuklarını emzirmesi için bedevî sütannelere verirlerdi. Böylece çocuklar ilk çocukluk dönemlerini kırsal alanlarda geçirirlerdi. Kırsal alanların havası şehirlerden daha temiz, sağlık açısından daha elverişliydi.⁹⁵ Erkek çocuklarının güçlü birey olarak yetişmeleri amacıyla sütanneye verilmesi çok önemliydi. Hastalıklı ve cılız erkek çocukların gelişimi için çöllerdeki sütanneler, bulunmaz bir fırsattı. Erkek çocuklar, burada mücadele etmeyi öğrenerek daha güçlü ve cesur bireyler olarak yetişirlerdi. Mekke'deki ticarî faaliyetler nedeniyle buraya gelen yabancılar, çeşitli salgın hastalıkları getirirlerdi. Küçük çocukların, bu hastalıklardan etkilenmemeleri için sütanneye verilir di.⁹⁶

İslam öncesi dönemde çöl tabiatının zorlu koşulları sebebiyle insanlar, temel ihtiyaçlarını temin etmekte güçlük çekmekteydiler. Bu kısıtlılık nedeniyle bazı *yeme içme alışkanlıkları* meydana gelmiştir. Birçok inançta yenilmesi hoş karşılanmayan *ölü hayvanların eti* yenilebiliyor veya hayvanın *kamı* akıtılarak içilebiliyordu.⁹⁷

⁸⁹ Mustafa Öztürk, "İslam Öncesi Arap Toplumunda Ahval-i Şahsiyye Hukuku", *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu* (İstanbul, 2011), 236-237; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 188.

⁹⁰ el-Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 2/3; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 4/638; Öztürk, "Ahval-i Şahsiyye Hukuku", 238.

⁹¹ Adnan Demircan, "Câhiliye Döneminde ve Hz. Peygamber Döneminde Çok Kadınla Evlilik", *İstem Dergisi* 1/2 (2003), 17; Ali Bardakoğlu, "Toplum Hukuk İlişkisi Açısında Cahiliye Hukuku Örneği", *Dünden Bugüne İslam Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu* (Bursa 1990), 95-96.

⁹² Palabıyık, *Gündelik Hayat*, 77-78.

⁹³ Ali Osman Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 330; Mustafa Öztürk, *Cahiliyeden İslam'a Kadın* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 58; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 188-190; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 190, 191.

⁹⁴ Nihal Şahin Utku, "Antik ve Orta Çağ'da Sütannelik: Başkasının Sütünün Biyolojik, Ekonomik ve Kültürel Kodları", *Kadem Kadın Araştırmaları* 6/1 (2020), 54-60.

⁹⁵ Mehmet Azimli, *Cahiliyeyi Farklı Okumak*, 108.

⁹⁶ Hatice Nur Ertürk, *Cahiliyeden Hz. Peygamber Dönemine Süt Annelik Geleneği, Etkileri ve Önemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 62-69; Palabıyık, *Gündelik Hayat*, 130-131; Utku, "Sütannelik", 89-94.

⁹⁷ Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye*, 468-471; Palabıyık, *Gündelik Hayat*, 27; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 191, 192.

3.2.10. Eğitim ve Sanat

Çöl tabiatının baskın etkisi İslam öncesi dönem eğitim ve sanat faaliyetlerine de etki etmiştir. Çölde yaşayan bedeviler, bebekliklerinden bu yana yerleşik büyük bir toplum ve farklı insanlarla etkileşimden uzak, sessiz ve yalnız bir tabiatın içerisinde yaşadıkları için zihin ve duyguları üzerinde tabiatın tesiri oldukça fazlaydı.⁹⁸ Çölde verilen hayat mücadelesi ve hareketli bir hayat sistematik eğitim faaliyetinin önüne geçmiştir.⁹⁹ Temel amacı hayatta kalmak ve karnını doyurmak olan bedevi için zihinsel çaba isteyen faaliyetler, ikinci plandaydı. Bilgiyi esas alarak medeniyet inşa etme amacı olmayan bedevi için hayatını kolaylaştırabilecek basit bilgiler, daha önemliydi. Bedevi, hayvancılığı, avlanmayı, çadırını kurmayı ve savaşmayı bilirdi ve çocuklarına bunları öğretirdi. Şiir ve edebiyatın ön plana çıktığı Arap toplumunda *dil öğrenimi*, bebeklikten itibaren üstüne titredikleri bir unsurdu. Fasih bir Arapçanın öğrenileceği en önemli alanlar ise çöllerdirdi. Şehirde yaşayanlar, yeni doğan çocuklarını dil öğrenimi için bedevi ailelerin yanına bırakırlardı. Dış etkenlerden uzak bir şekilde daha düzgün ve *fasih bir dil* öğrenen bireyler daha iyi şair olabilmekteydiler. Buradan yetişen bireyler, korunmuş kültür ve gelenekleri de öğrenmekteydiler. Dil, kültür ve gelenek eğitiminin beraberinde *ok atma, koşu, avlanma, yüzme ve güreş* gibi fizikî aktiviteler de çölde, öğrenimin bir parçasını oluşturmaktaydı.¹⁰⁰

Sonuç

Sonuç olarak bir medeniyetin oluşumunda en önemli etkenlerden birisi coğrafyadır. Coğrafi özellikler, biz fark etmesek de hayatımızı şekillendiren ve yönlendiren önemli faktörlerdendir. Hiçbir toplum yaşadığı coğrafyadan bağımsız düşünülemez. Toplumları ve insanlarını tanımanın en önemli yollarından birisi de onların yaşadığı coğrafyanın bilinmesinden geçmektedir.

Çöl iklimi gibi insan hayatını derinden etkileyen iklimler diğer coğrafi etmenlere göre insanı ve toplumu şekillendirmede daha baskın bir etkiye sahiptir. Çöl tabiatı, İslam inancının zuhur ettiği Arap toplumunun inşa ettiği kültürün ve medeniyetin en etkili faktörlerinden biridir. Arap toplumunun ekonomik yaşantısı, siyasî anlayışı, toplumsal yaşam biçimleri, giyim ve kuşamları, zihniyet yapısı, duygu ve düşünceleri, dinî algıları ve gelenekleri gibi pek çok olgu, önemli ölçüde çöl ile şekillenmiştir.

Çölde yaşayan insanlar, gördükleri ve gözlemedikleri şartlar içerisinde çeşitli anlatılar ve eserler ortaya çıkarmış ve beraberinde yaşadıkları çevreye göre öğretiler ve uygulamalar gerçekleştirmişlerdir. Çölün tabiatı, bir anlamda "Arap ruhu"nun ayırt edici özü olarak görülür. Bu durum ise çöl, Arap insanının düşünce ve estetik yönelimlerinin özünü tanımlar. Ayrıca çölün etki ettiği çok çeşitli gelenek ve görenekler de vardı. Çölün getirdiği merkezi otorite eksikliği, sosyo-kültürel anlamda bir bütünleşmeyi engellese de çöl yaşantısı, burada yaşayanlar için belli başlı karakteristik kültürel izler bırakmıştır.

Dolayısıyla İslamiyet'in zuhur ettiği coğrafyanın ve İslam'ın ilk muhatapları olan Arap toplumunun; yaşadığı çevre bağlamından yola çıkarak daha yakından tanınması ve anlaşılması,

⁹⁸ José Miguel Puerta Vilchez, *Aesthetics in Arabic Thought From Pre-Islamic Arabia through al-Andalus* (Boston: Brill, 1997), 30-138; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 179-182.

⁹⁹ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 1/559; Nesim Sönmez, *Cahiliye Döneminde ve Sadru'l-İslam Döneminde Hitabet* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 40.

¹⁰⁰ Azimli, *Cahiliyeyi Farklı Okumak*, 55; Ahmet Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınları, 2013), 67; Ziya Kazıcı, *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 2012), 36-37; Bastem, *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, 182- 188.

bizler için büyük bir önem teşkil etmektedir. Çünkü Kur'an'ın Siyer'in daha iyi anlaşılması, o dönemin tüm koşullarının daha iyi bilinmesiyle doğru orantılıdır.

Kaynakça

- Acar, Cafer. *Cahiliyede ve Risalet Döneminde Savaş Dönemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Akarsu, Murat. *Kabileden Devlete Medine Tecrübesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Akay Ertürk, Selma. *Kültürel Coğrafya: İnsan-Kültür-Mekân*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, 2017.
- Algül, Hüseyin. "Haram Aylar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/105-106. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Altuntaş, Hacı Mehmet. *Cahiliye Çağından Hz. Peygamber'in Vefatına Kadar Kan Davası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Âlûsî, Ebü'l-Meâlî Cemâluddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd. *Bulûğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab* thk. M. Behçet el-Eserî. 1.Cilt Basra; Mektebetü'l Ehliyet, 2. Baskı, 1924.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 4. Baskı, 2019.
- Apak, Adem. *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Apak, Adem. *Kabile*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Apaydın, Mehmet. *Siyer Kronolojisi*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.
- Arafe, Muhammed. *el-Arab kable'l İslam*. Kahire: Mektebetü'l İskenderiyye, 1995.
- Ateş, Ahmet. "Asabiyet". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: MEB Yayınları, 1942.
- Ateş, Ali Osman. *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Azimli, Mehmet. *Cahiliye Döneminde Dini Hayat*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Azimli, Mehmet. *Cahiliyeyi Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 7. Baskı, 2020.
- Baltacı, Burhan. "Nüzul Dönemi Şartlarının Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Yeri -Örnekler Üzerinden Bir Değerlendirme-". *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu* (2011), 109-118.
- Bardakoğlu, Ali. "Toplum Hukuk İlişkisi Açısında Cahiliye Hukuku Örneği". *Dünden Bugüne İslam Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu* (Bursa, 1990), 93-104.
- Bastem, Emine Ülkü. *İslam Öncesi Dönemde Çöl*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Berger, Peter L.-Thomas Luckman. *Gerçekliğin Sosyal İnşası Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008.
- Bölükbaşı, Mehmet. "Cahiliye Devri Araçlarında Din Anlayışı". *Nüsha* 49 (2019), 97-120.
- Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayınları, 1989.
- Brockelman, Carl. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi* 1. çev: Neşet Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı, 1964.
- Büyükcoşkun, Kudret. "Arabistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/252-258. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Câbiri, Muhammed Âbid. *Arap Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Cevâd Alî. *el-Mufasssal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm* 1-10, Bağdat: 1993.
- Çağıl, Necdet. "İslam Öncesi Mekke Toplumunda Kadın". *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu* (2011), 199-224.
- Çelebi, Ahmet. *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*. çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınları, 2013.

- Çelik, Hüseyin. "İslam Öncesi Mekke'de Ruh ve Cin İnancı". *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumunu Sempozyumu* (2011), 315-332.
- Çelikkol, Yaşar. *Cahiliye Döneminde Mekke (M.400-600 Yılları Arası Mekke'nin Fizikî, Etnik, Dinî ve İdari Yapısı)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Dayf, Şevki. *Tarihu'l-edebiyi'l- 'Arabiyyi, el- 'asru'l-cahiliyye'*. Kahire: Daru'l- Me'arif, 10. Baskı, t.y.
- Demircan, Adnan. *Bedevi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Demircan, Adnan. "Câhiliye Döneminde ve Hz. Peygamber Döneminde Çok Kadınla Evlilik". *İstem Dergisi* 1/2 (2003), 9-32.
- Dindi, Emrah. *Arap Coğrafyası ve Kur'ân*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Dindi, Emrah. *Kur'ân'da İslam Öncesi Kültür Nassın Olguyla Diyalektik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Doğan, Metin. "Toplumbilimsel Açıdan Cahiliye Paganizmin Karakteristik Özellikleri". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2021), 1086-1120.
- Dokgöz, Halil İbrahim. "Cahiliye Araplarında Totemizm". *Cahiliye Dönemi, F. Betül Köse (ed.)*, Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.
- Duman, M. Fatih. *Kureyş Kabilesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî. *Ahsenü't-tekasim fi marifeti'l-ekalim*. Beyrut: Darü'l Kütübü'l İlmiyye, 2002.
- Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdrisî. *Kadim Dünya Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.
- Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî. *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'küb el-Hemdânî. *Sıfatü cezâreti'l-Arab*. thk. Muhammed B. Ali. Sa'na: Mektebetül İrşad, 1990.
- Emin, Ahmet. *Fecrü'l İslam*. çev. Ahmed Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976.
- Fayda, Mustafa, "Bedevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/311-317, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Gibb, H.A.R. *Arap Edebiyatı*. çev. Onur Özatağ. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2022.
- Glennie, K.W. "The Desert of Southeast Arabia: A Product of Quaternary Climatic Change". *Quaternary Deserts and Climatic Change*, Rotterdam: 1998.
- Goldziher, Ignaz. *İslam Kültürü Araştırmaları* 1-2. çev. Cihad Tunç. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Goldziher, Ignace. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Azmi Yüksel- Rahmi Er. Ankara: İmaj Yayınları, 1993.
- Gökhan, Nur. *Cahiliye Toplumunda Kureyş Kadını*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Görcelioğlu, Ertuğrul. "Çöl Kavramı, Çölleşme Olgusu ve Türkiye". *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 42/3-4 (1992), 1-20. doi: 10.17099/jffiu.66116.
- Günaltay, Şemsettin. *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- Haykal, Muhammad Husayn *The Life of Muhammad*. Translated by Isma'il Razi A. al-Faruqi. American Trust Publications, 1976.
- Hemdânî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Ya'küb. *Sıfatü cezâreti'l-Arab*. thk. Muhammed B. Ali. Sa'na: Mektebetül İrşad, 1990.
- Hitti, Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Hoyland, Robert G. *Arabia and Arabs (From The Bronze Age To The Coming Of İslam)*. London: Roudledge, 2001.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975.

- İbn Al-Kalbi. *Putlar Kitabı (Kitab al-Asnam)*. çev. Beyza Düşüngen. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- İbn Habîb, Ebû Cafer Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muhabber*. çev. Adem Apak-İsmail Güler. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- İbn İshak Muhammed. *Hz. Peygamberin Hayatı ve Gazveleri*, İstanbul: İlkharrif Yayınevi, 2013.
- Kafes, Mahmut. "Cahiliye Şiirinde Deve". *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9/10 (1994-1995), 93-100.
- Kamacı, Fatımatüz Zehra, *Hz. Peygamber Devrinde Kadınların Süslenmesi*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Kanter, Necati, "Vahiy Risalet ve Şiir", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1999), 233-247.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. İstanbul: Nobel Yayınları, 2016.
- Karataş, Atilla. *Coğrafya: Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, 2017.
- Kaya, Serap. *Hz. Muhammed Döneminde Putperestlik*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Kazıcı, Ziya. *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 2012.
- Kılıç, Ünal. "Dinî İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Humus". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2004), 75-91.
- Kutsal Kitap*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2014.
- Koçyiğit, Tahsin. *Hurma Deri Deve*. İstanbul: Hikmetevi Yayınevi, 2016.
- Köse, Feyza Betül. *Kahin*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Lapidus, Ira Marvin. *İslâm Toplumları Tarihi 1*. çev. Yasin Aktay. İstanbul, İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2005.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, 2009.
- Lorenz Ralph D. - James R. Zimbelman. *Dune Worlds How Windblown Sand Shapes Planetary Landscapes*. Heidelberg: Springer Praxis Books, 2014.
- Marangozoğlu, İzzet. "İslam Öncesi Arap Edebiyatında Mitolojik Anlatı". *Uluslararası Mitoloji Sempozyumu* (Ardahan 2019), 514-526.
- Merdin, Saadettin. *Geleneksel İslam İnancında Mitolojik Unsurların Kritisliği: Cinlerle İlgili İnanışlar Bağlamında İnceleme*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Montagne, Robert. *Çöl Medeniyeti*. çev. Avni Yakalıoğlu. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1950.
- Önkal, Ahmet-Nebi Bozkurt. "Deve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. IX/226-227, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özaydın, Abdulkerim. "Beliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. V/419, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özgel, İshak. *Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında Kur'ân'ın Tarihsel Yorumu (Metodolojik Bir Teklif)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Öztürk, Mustafa. *Cahiliyeden İslam'a Kadın*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Öztürk, Mustafa. *İlahi Hitabın Tefsiri-1*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Öztürk, Mustafa. "İslam Öncesi Arap Toplumunda Ahval-i Şahsiyye Hukuku" *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumunu Sempozyumu* (İstanbul 2011), 229-272.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'ân'ı Kendi Tarihinde Okumak -Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2013.

- Öztürk, Mustafa-Hadiye Ünsal. *Kur'ân Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Palabıyık, M. Hanefi. *Cahiliye Döneminde Gündelik Hayat*. Ankara Fecr Yayınları, 2022.
- Palabıyık, M. Hanefi. "İslam Öncesi Arap Düşüncesinde Din ve Din Adamı Algısı". *Cahiliye Araçlarının Ulûhiyet Anlayışı*, Mahfuz, (ed.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, 2015.
- Palabıyık, M. Hanefi. *Siyer'in 200'ü*. Ankara. Otto Yayınevi, 2017.
- Polat, Serkan -Semra Aktaş Polat. "Bedevi Ümrandan Hazeri Ümrana Geçiş; Boş Zaman Kültürüne Bir Bakış". *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12 (2016), 572-583.
- Sönmez, Nesim. *Cahiliye Döneminde ve Sadru'l-İslam Dönemine Hitabet*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târihü'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dârün Nefâis, 2009.
- Tekin, Mustafa. "Kur'ân-ı Kerim'de Bedevilik Dinî Sosyolojik Yaklaşım". *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2009), 102-114.
- Usta, İbrahim. *İslam Öncesi Arap Mitolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Utku, Nihal Şahin. "Antik ve Orta Çağ'da Sütannelik: Başkasının Sütünün Biyolojik, Ekonomik ve Kültürel Kodları". *Kadem Kadın Araştırmaları* 6/1 (2020), 51-112. doi.org/10.21798/kadem.2020162323
- Utku, Nihal Şahin. *Kızıldeniz Çöl Gemi ve Tacir*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Baskı 2017.
- Şahin, Cemalettin-Rauf Belge. "İbn Haldun'da Coğrafi Determinizm". *Akademik Bakış Dergisi* 57 (Eylül - Ekim 2016), 439-467.
- Watt, William Montgomery. *Hız. Muhammet Mekke'de*. çev. M. Rami Ayas-Azmi Yüksel. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Williams, Martin. *Climate Change In Deserts Past, Present and Future*. New York, Cambridge University Press, 2014.
- Vılchez, José Miguel Puerta. *Aesthetics in Arabic Thought From Pre-Islamic Arabia through al-Andalus*. Translated from Spanish by Consuelo López-Morillas. Boston: Brill -1997.
- Yeşil, Selman. "Türk ve Arap Mitolojisinin Ortak ve Özgün Figürleri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/24 (Haziran, 2020), 368-392. doi.org/10.35415/sirnakifd.693513.
- Yıldız, Ayten. *İslam Öncesi Arap Toplumunda Kehanet*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Yılmaz, Durdane. *Cahiliyeden İslam'a Kur'ân'ın Gerçekleştirdiği Toplumsal Zihniyet Değişimi*. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Zeydan, Corci. *İslam Uygarlıkları Tarihi 1*. çev. Nejdet Gök. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2012.
- Zeydan, Corci. *Kadîm Araçların Nesepleri*. çev. Hakan Temir. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.